ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ՎՐԵԺ ԿԻՄԻ

ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԲԱՐԵՐԱՐՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՇՈՒՇԻՈՒՄ XIX ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ ԵՎ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

Է.00.01 «Հայոց պատմություն» մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության սեղմագիր

ԵՐԵՎԱՆ – 2017

Ատենախոսության թեման հաստատվել է Արցախի պետական համալսարանում:

Գիտական ղեկավար՝ պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Վարդանյան Ա. Վ.

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝ պատմական գիտությունների դոկտոր,

պրոֆեսոր Աբրահամյան Հ. Բ.

պատմական գիտությունների թեկնածու

Հարությունյան Մ. Գ.

Առաջատար կազմակերպություն՝ Երևանի պետական համալսարան

Ատենախոսության պաշտպանությունը կայանալու է 2017 թ. նոյեմբերի 14-ին, ժամը 14^{00}-ին, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում գործող ԲՈՀ-ի հայոց պատմության 004 մասնագիտական խորհրդի նիստում (հասցեն՝ 0019, ք. Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4):

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գրադարանում:

Սեղմագիրն առաքված է 2017 թ. հոկտեմբերի 11-ին:

Մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղար,
պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ՝
Մուրադյան Հ.Ղ.

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Թեմայի արդիականությունը: XIX դարի երկրորդ կեսին և XX դարի սկզբին Արցախում և Անդրկովկասում տնտեսական ու մշակութային բարձր համարում ունեցող Շուշին իր աշխարհագրական դիրքով, քաղաքական, ռազմավարական կարևորությամբ մեծ դերակատարություններ:

Չնայած Արցախի և նրա կենտրոն Շուշիի պատմության մասին գրվել են արժեքավոր մենագրություններ և աշխատություններ, բազմաթիվ հոդվածներ, սակայն հետազոտողների տեսադաշտից դուրս են մնացել շատ հիմնախնդիրներ, մասնավորապես բարեգործական ընկերությունների և բարերարների սոցիալ-տնտեսական, կրթամշակութային ազգանվեր գործունեությունը Շուշիում XIX դարի երկրորդ կեսին և XX դարի առաջին քսանամյակին:

Ատենախոսության մեջ լուսաբանվում է հայ պատմագիտության՝ ցայսօր ուսումնասիրության կարոտ, արդիական և գիտաքաղաքական կարևորություն ունեցող այնպիսի թեմա, ինչպիսին բարերարների գործունեությունն է Շուշիում: Այն առավել կարևորվում է ներկա ժամանակաշրջանում, քանի որ այսօր ադրբեջանական պատմագրության մեջ գոյություն ունի այն կարծիքը, թե Արցախում հայերը հայտնվել են XIX դարի քսանական թվականների վերջերին: Ուստի աշխատանքի արդիականությունը այս տեսակետից նույնպես կարևորում ենք՝ ցույց տալով, որ հայերը Արցախի բնիկ տերերն են և մինչ այդ արդեն ունեին զարգացած մշակույթ:

Ատենախոսության արդիականությունը պայմանավորված է նաև նրանով, որ բարեգործության երևույթը խոր հետք և ավանդույթներ ունի թե՛ հայության կյանքում ընդհանրապես և թե՛ Շուշիի պարագայում մասնավորապես, և այս ամենը՝ ներկայումս վերածնունդ ապրող նորօրյա բարեգործության պայմաններում:

Բարեգործության ուսումնասիրությունը և նրա օբյեկտիվ գնահատումն առավել հատուկ այժմեականություն է ստանում և կարևորվում ոչ միայն պատմական հիշողության

վերականգնման, ազգային հպարտության ըստ արժանվույն գնահատման, այլև անցյալի հսկայական փորձի վերարժևորման միջոցով նրա՝ ներկա իրականության պայմաններում կիրառելիության տեսանկյունից, մանավանդ, երբ հաշվի ենք առնում մասնավորապես Արցախի Հանրապետությունում բարեգործության նկատմամբ հարաճուն հետաքրքրությունը, ծավալումը և հասարակության մեջ բարերարների հեղինակության ու ազդեցության կարևորումը:

Ուսումնասիրության նպատակն ու խնդիրները: Ատենախոսության նպատակն է նորահայտ արխիվային փաստաթղթերի, տպագիր սկզբնաղբյուրների, պարբերական մամուլի և պատմագիտական գրականության հիմքի վրա ուսումնասիրել և լուսաբանել բարեգործական կազմակերպությունների և բարերարների ազգանվեր գործունեությունը Շուշիում սոցիալ-տնտեսական, կրթամշակութային բնագավառներում XIX դարի երկրորդ կեսին-XX դարի առաջին երկու տասնամյակներում: Տվյալ չհետազոտված հիմնահարցն էլ դարձել է մեր հետազոտության առարկան: Ուսումնասիրությամբ փորձել ենք լուսաբանել հետևյալ խնդիրները.

1.Ցույց տալ Շուշիից դուրս բնակվող, բայց ծնունդով շուշեցի բարերարների բարեգործական գործունեությունը:

2.Ներկայացնել բարերարների գործունեությունը արդի ժամանակաշրջանում հայության կյանքում բարեգործության վերազարթոնքի համար օրինակելի ուղենիշ լինելու տեսանկյունից:

3.Հանգամանորեն լուսաբանել տվյալ ժամանակահատվածում բարեգործական ընկերությունների և բարերարների ազգանվեր գործունեությունը, որոնք մեծապես նպաստել են Շուշի քաղաքի սոցիալ-տնտեսական, կրթական, մշակութային ոլորտների զարգացմանը:

4. Ընդգծել, որ Շուշի քաղաքի՝ մշակույթի բնագավառում ձեռք բերած նկատելի հաջողությունները առաջին հերթին արդյունք էին դպրոցական կյանքի կազմակերպման:

5. Ցույց տալ շուշեցի եկեղեցական, գործարար և մտավորական անվանի գործիչների ունեցած անգնահատելի վաստակն ինչպես բարեգործության, այնպես էլ քաղաքի ու Արցախի ընդհանուր բարգավաճման ասպարեզում:

6. Շուշիի օրինակով բացահայտել և գնահատել հայ ժողովրդի կյանքում բարեգործության ունեցած էական նշանակությունը և դերակատարությունը:

Ուսումնասիրության ժամանակագրական շրջանակները: Ժամանակագրական առումով հետազոտությունն ընդգրկում է շուրջ 70 տարվա պատմություն՝ XIX դարի երկրորդ կեսից մինչև XX դարի երկրորդ տասնամյակի ավարտն ընկած ժամանակաշրջանը, ավելի հստակ՝ 1850-1920 թվականները:

Հետազոտության մեթոդաբանությունը: Թեմայի ուսումնասիրման համար հիմք է ընդունվել հետազոտության, պատմահամեմատական, գիտական անաչառության ուսումնասիրման մեթոդաբանությունը: Ուսումնասիրության փաստական հիմքը կազմում են վավերագրերը՝ համեմատության ու համադրության սկզբունքի կիրառմամբ:

Ատենախոսության փորձաքննությունը: Ատենախոսությունը քննարկել և հրապարակային պաշտպանության է ներկայացրել Արցախի պետական համալսարանի պատմության ամբիոնը: Ատենախոսության հիմնական հարցադրումներն ու դրույթները իրենց արտացոլումն են գտել հեղինակի հրատարակած վեց հոդվածներում:

Աշխատանքի գիտական նորույթն ու կիրառական նշանակությունը: Հայ պատմագիտության համար հասարակության կյանքում նշանակալից դեր խաղացած և իրենց գործունեությամբ պատմական իրադարձությունների ընթացքի վրա որոշակի ազդեցություն ունեցած երևույթների և անհատների գործունեության ուսումնասիրումը կարևոր նշանակություն ունի: Արժևորում ենք անվանի շուշեցի բարերարների՝ Թավադյանի, Ղուկասյանների, Անդրեաս Խանդամիրյանցի, Մահտեսի Անդրեաս Գյանջումյանցի, Թադեոս Թամիրյանցի և այլոց գործունեության լուսաբանումը: Բարեգործական կազմակերպությունների՝ որպես հասարակության կարևորագույն կառույցի, և բարերարների՝ որպես հասարակության ունևոր և հարեհաս խավի, ձևավորման և զարգացման պատմության ուսումնասիրումը մեծ նշանակություն ունի. այն հնարավորություն է տալիս պարզելու հասարակության այդ գործուն մասի վերաբերմունքը, ովքեր իրենց պարտքն էին համարում զբաղվել բարեգործությամբ:

Իրավամբ, հենց այդպիսին է բարեգործական կազմակերպությունների և բարերարների պարագան Շուշիում:

Նրանց գործունեության փոխկապակցված ուսումնասիրությունը հնարավորություն է ստեղծում Արցախի պատմության քննարկվող ժամանակաշրջանը ներկայացնելու ամբողջության մեջ և տալու ճշմարիտ պատկերը:

Ատենախոսությունը գիտատեսականից զատ ունի նաև ճանաչողական և գործնական նշանակություն: Նորաստեղծ ՀՀ և ԼՂՀ պետական ու հասարակական մարմինների և կառույցների համար ժամանակի շուշեցի բարերարների հայրենանվեր գործունեությունը կարող է օրինակ ծառայել պետականության ամրապնդման, արցախյան պատերազմի ընթացքում ավերված հայկական բնակավայրերի և առաջին հերթին պատմամշակութային մայրաքաղաք Շուշիի վերականգնման ու շենացման ուղղությամբ կատարվող աշխատանքներում: Այս պարագան վերաբերում է նաև բարեգործության՝ որպես հատուկ սոցիալական գործունեություն և հասարակություն ու պետություն հարաբերակցության պատմական կողմերի ընկալմանն ու արդի պայմաններում կիրառմանը:

Ատենախոսության եզրակացությունները կարող են օգտակար լինել պատմագիտական աշխատությունների, ձեռնարկների, հայոց պատմություն և քաղաքագիտություն առարկաների դասավանդման ժամանակ: Դրանք միաժամանակ կարող են օգտագործվել երիտասարդ սերնդի պետական մտածողության և ազգային ոգու զարգացման գործում:

Աղբյուրագիտական հենքը: Օգտագործված սկզբնաղբյուրները պայմանականորեն կարելի է բաժանել չորս խմբի: Առաջին խմբում են արխիվային սկզբնաղբյուրները.

թեմայի վերաբերյալ հարուստ արժեքավոր նյութեր են պահպանվել Հայաստանի ազգային արխիվի տարբեր ֆոնդերում (7, 27, 28, 48, 56, 57, 200, 227, 239, 307, 319, 322, 545, 1262), հատկապես՝ Էջմիածնի Սուրբ Լուսավորչական Սինոդի, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի դիվանի, Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության, Բաքվի հայոց մարդասիրական ընկերության, «Մշակ» թերթի խմբագրության, Խաչիկ Դադյանի ֆոնդերի արժեքավոր վավերագրերում: Որոշակի նյութեր են գտնվել նաև ՀՀ Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանի արխիվի Համբարձում Առաքելյանի (թ. 796, 797, 1272) ու Բագրատ Նավասարդյանի (թ. 355, II բաժին) ֆոնդերից:

Երկրորդ խմբի մեջ մտնում են տպագիր սկզբնաղբյուրները. բարեգործական կազմակերպությունների կանոնադրությունները[1], ուսումնական հաստատությունների կազմակերպչական-կանոնադրական[2] և ֆինանսական[3] փաստաթղթերը, Շուշիի գրադարանի գրացուցակները[4], արխիվային փաստաթղթերի ժողովածուները[5], Մ. Թաղիադյանի[6] և Ս. Մանդինյանի[7] երկերը:

Նյութերի երրորդ խումբը կազմում են Շուշիում գրատպության ու պարբերական մամուլի պատմության ուսումնասիրության համար կարևոր նշանակություն ունեցող՝ Գարեգին Զարբհանալյանի[8], Արսեն Ղազիկյանի[9],

---

[1] Տե՛ս Կանոնադրութիւն Հայոց բարեգործական ընկերութեան Կովկասում, Թիֆլիս, 1881, 1895, 1908:

[2] Տե՛ս Կանոնադրութիւն Շուշուայ հոգեւոր դպրոցի, Շուշի, 1894: Կանոններ Շուշուայ հայոց թեմական դպրանոցի հոգաբարձական ընտրութեան համար, Շուշի, 1899: Կարգ Ղարաբաղի Հայոց թեմական հոգեւոր դպրանոցի 75-ամեայ յօբելեանական տօնակատարութեան, Շուշի, 1913: Կարգադրութիւն Ղարաբաղու Սուրբ տիրամայր Մարիամու օրիորդաց ուսումնարանի, Շուշի, 1864: Ղարաբաղի Հայոց հոգեւոր թեմական դպրանոցի 75-ամեակը, Շուշի, 1913: Ղարաբաղու տիրամայր Սուրբ Մարիամու օրիորդաց ուսումնարանի բացուիլը, Շուշի, 1864: Յիշատակարան Ղարաբաղի Հայոց թեմական հոգեւոր դպրանոցի, Շուշի, 1901:

[3] Տե՛ս Համառօտ հաշիւ մտից և ծախուց թեմական դպրանոցի հայոց Շուշուայ վասն 1890-1891 և 1892 ամաց, Շուշի, 1893: Համառօտ հաշիւ մտից եւ ծախուց Շուշու «Ս. Մարիամեան» հայոց օրիորդաց եկեղեցական-ծխական երկդասեան ուսումնարանի վասն 1894-95 դպրոցական ամի, Շուշի, 1895: Հաշիւ Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգեւոր դպրանոցի հոգաբարձութեան 1889-1890 ուստարուայ համար, Շուշի, 1890: Հաշուեցուցակ Ղարաբաղու Հայոց ազգային դպրոցաց վասն 1875, 1880 ամաց, Շուշի, 1881:

[4] Տե՛ս Գրացուցակ Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերութեան Շուշու գրադարանի, Շուշի, 1891, 1894: Գրացուցակ Շուշուայ հասարակաց ժողովարանի գրադարանի, Շուշի, 1910:

[5] Տե՛ս Հայ Առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմը (1813-1933 թթ.): Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, Գիրք Թ, Եր., 2001:

[6] Տե՛ս Թաղիադեան Մ., Ճանապարհորդութիւն ի Հայս, հ. Ա, Կալկաթա, 1847:

[7] Տե՛ս Մանդինեան Ս., Դպրոցական սահմանադրութիւն, Թիֆլիս, 1875: Համառօտ մանկավարժութիւն, Թիֆլիս, 1878: Հայելի դաստիարակութեան տղայոց, Թիֆլիս, 1859: Մանկավարժական տարակուսանքներ մեր մէջ, Թիֆլիս, 1875:

[8] Տե՛ս Զարբհանալեան Գ., Հայկական մատենագիտութիւն, Վենետիկ, 1883:

[9] Տե՛ս Ղազիկեան Ա., Հայկական նոր մատենագիտութիւն եւ հանրագիտարան հայ կեանքի, հ. Ա, պրակ Ա-Բ, Վենետիկ, 1909, 1911, հ. Բ, պրակ Գ, Վենետիկ, 1912:

Գարեգին Լևոնյանի[10], Հովհաննես Պետրոսյանի[11], Հայկ Դավթյանի[12] աշխատությունները, հայ պարբերական մամուլի մատենագիտությունները[13]:

Չորրորդ խմբի մեջ մտնում են ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի պարբերական մամուլը՝ թերթեր[14] և ամսագրեր[15]՝ «Ապառաժ», «Արձագանք», «Արցախ», «Հորիզոն», «Ղարաբաղ», «Մեղու Հայաստանի», «Մշակ», «Նեցուկ», «Նոր կյանք», «Փայլակ», «Ազգագրական հանդես», «Արարատ», «Գործ», «Լումա», «Կռունկ», «Կռունկ Հայոց աշխարհի», «Հասկ», «Տարազ»: Թեմայի ուսումնասիրության համար կարևոր աղբյուրներ են նաև «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», «Էջմիածին», «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», «Մեսրոպ Մաշտոց» համալսարանի «Լրատու» հանդեսները:

Հիմնախնդրի ուսումնասիրվածության աստիճանը: Ատենախոսության թեման մինչ այժմ ամբողջությամբ առանձին պատմագիտական ուսումնասիրության առարկա չի դարձել: Թեմայի համար օգտակար են եղել Շուշիի պատմության վերաբերյալ ընդհանուր բնույթի աշխատությունները, որոնցում արտացոլված են հետազոտության թեմայի նառնչվող որոշ հարցեր[16]:

---

[10] Տե՛ս Լևոնյան Գ., Հայոց պարբերական մամուլը, Լիակատար ցուցակ հայ լրագրության սկզբից մինչև մեր օրերը (1794-1934): Մատենագիտություն: Եր., 1934: Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Եր., 1958:

[11] Տե՛ս Պետրոսյան Հ., Հայ պարբերական մամուլի բիբլիոգրաֆիա, հ. 1-3, Եր., 1954-1957:

[12] Տե՛ս Դավթյան Հ., Հայ գիրքը 1801-1850 թվականներին, Եր, 1967:

[13] Տե՛ս Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտություն (1794-1967), Եր., 1970:

[14] Տե՛ս «Ապառաժ», «Արձագանք», «Արցախ», «Հորիզոն», «Ղարաբաղ», «Մեղու Հայաստանի», «Մշակ», «Նեցուկ», «Նոր կյանք», «Փայլակ»:

[15] Տե՛ս «Ազգագրական հանդես», «Արարատ», «Գործ», «Լումա», «Կռունկ», «Կռունկ Հայոց աշխարհի», «Հասկ», «Տարազ»:

[16] Տե՛ս Աբրահամյան Հ., Արցախահայության հասարակական-քաղաքական կյանքը և Արցախի թեմը (1901-33), Էջմիածին, 2009: Բակուր, Շուշի բերդաքաղաքը, Եր., 2000: Հարությունյան Հր., Շուշի, Եր., 2002: Հարությունյան Հր., Ղարիբյան Ի., Շուշի, Եր., 2008: Մկրտչյան Շ., Լեռնային Ղարաբաղի պատմաճարտարապետական հուշարձանները, Եր., 1985: Մկրտչյան Շ., Դավթյան Շ., Շուշի, Եր., 2008: Շուշիի ֆենոմենը, «Աշխատանքային տետրեր», Եր., 2013, հմ. 1-2: Պետրոսով Ս., Շուշի, Եր., 2003: Սարգսյան Սլ., Շուշի, Եր., 2007: Սևյան Վլ., Շուշի, Եր., 1991: Տեր-Գասպարյան Ռ., Շուշի, Եր., 1993: Мкртчян Ш., Давтян Ш, Шуши,- Е., 1997.

Հետազոտության համար իրենց տեսամեթոդական հարցադրումներով օգտակար են եղել վերջին տարիներին Ռուսաստանում հրատարակված ուսումնասիրությունները[17]:

Շուշիում դպրոցաշինության և ուսումնակրթական համակարգի զարգացման և մշակութային կյանքի զարթոնքի համալիր պատկերացման տեսանկյունից արժեքավոր են Մ. Սանթրոսյանի[18], Վ. Երկանյանի[19], Ս. Խուդոյանի[20], Գ. Հարությունյանի[21], Ս. Ավագյանի[22], Ա. Ավանեսյանի և Գ. Հարությունյանի[23], Մ. Գ. Հարությունյանի[24], Վ. Բալայանի[25], Հ. Աբրահամյանի[26] աշխատությունները:

---

[17] Տե՛ս օրինակ Власов П., Благотворительность и милосердие в России.- М., 2001. Соколов А., Благотворительность в России механизм взаимодействия общества и государства.- СПБ, 2006.
Вантеева Н., Общественное призрение на Ставрополье и Кубани.- Ставрополь, 2000. Горбунова Е., Благотворительность в России и ее роль в общественно- культурной жизни на рубеже XIX-XX вв.- М., 1996. Дьячков С., Благотворительные общественные организации российской провинции во второй половине XIX - начале XX веков.- Ставрополь, 2005. Оспищева Л., История благотворительных организаций Кубани.- Майкоп, 2000. Павлова И., Становление и развитие общественной благотворительности в Ставропольской губернии.- Пятигорск, 2004. Пашенцев Д., Благотворительная деятельность Русской Православной Церкви во второй половине XIX - начале XX века.- М., 1995. Покотилова Т., Благотворительность в социальной истории дореволюционной России.- М., 1998. Рылова Н., Благотворительность на Дону во второй половине XIX начале XX вв.- Ростов-на-Дону, 2004. Ульянова Г., Благотворительность в Российской империи.- М., 2006. Хлякин О., Благотворительность как общественное явление.- Красноярск, 2004.

[18] Տե՛ս Սանթրոսյան Մ., Արևելահայ դպրոցը 19-րդ դարի առաջին կեսին, Եր., 1964:

[19] Տե՛ս Երկանյան Վ., Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար Անդրկովկասում (1870-1905 թթ.), Եր., 1970: Հայկական մշակույթը 1800-1917թթ., Եր., 1982:

[20] Տե՛ս Խուդոյան Ս., Արևելահայ դպրոցները 1830-1920 թվականներին, Եր., 1987:

[21] Տե՛ս Հարությունյան Գ., Արևելահայ դպրոցն ու մանկավարժական միտքը 19-րդ դարի 50-60-ական թվականներին, Եր., 1979: Արցախահայ դպրոցը 5-19-րդ դարերում, Ստ., 2001: Արցախի թեմի լուսավորիչները, Ստ., 2002:

[22] Տե՛ս Ավագյան Ս., Էջեր Լեռնային Ղարաբաղի կուլտուր-կրթական կյանքի պատմությունից, Եր., 1982: Արցախը հայ մշակույթի կարևորագույն օջախ, Եր., 1991: Ղարաբաղի մամուլի պատմություն (1828-1920), Եր., 1989:

[23] Տե՛ս Ավանեսյան Ա., Հարությունյան Գ., Արցախի կրթական համակարգը, հ. Ա, Ստ., 2014: Տե՛ս նաև Ավանեսյան Ա., Արցախի գիտակրթական համակարգ. կայացման ընթացք, զարգացման միտումներ, Ստ., 2011:

[24] Տե՛ս Հարությունյան Մ. Գ., Մշակութային կյանքը Լեռնային Ղարաբաղում (Արցախում) 19-րդ դարի երկրորդ կեսին և 20-րդ դարի սկզբին, Ստ., 2010:

Ա. Ավանեսյանը և Գ. Հարությունյանը ուսումնասիրել են Արցախի կրթական համակարգի ամբողջական պատմությունը, արխիվային հարուստ նյութերի, սկզբնաղբյուրների և ժամանակակիցների հուշերի վերլուծությամբ հետազոտել դրաձևավորման և զարգացման ուղղությունները:

Մ. Գ. Հարությունյանը լուսաբանել է Արցախում մշակույթի զարգացման փուլերն ու առանձնահատկությունները, նշել այդ գործում սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական գործոնների, հասարակական կազմակերպությունների դերն ու նշանակությունը, արցախցի գործիչների լուսավորչական և կրթական գործունեությունը:

Մեծածավալ աշխատանք է կատարել Վ. Բալայանը՝ ամբողջությամբ ներկայացնելով Արցախի պատմությունը, այդ թվում նաև անդրադառնալով Շուշիի կյանքի բոլոր ոլորտներին: Վերջերս լույս տեսած նրա «Շուշի. Տեղն ու դերը հայոց քաղաքակրթական համակարգում» աշխատանքը առավել մանրակրկիտ տեղեկություններ է հաղորդում Շուշիի պատմության վերաբերյալ՝ ներառելով Ք.ա. առաջին հազարամյակից մինչև մեր օրերը: Սակայն աշխատանքի մեջ քիչ են մեզ հետաքրքրող թեմայի վերաբերյալ տեղեկությունները:

Պատմաբան Հ. Աբրահամյանը արխիվային ու տվյալ շրջանի պարբերական մամուլի նյութերի հիման վրա մի շարք աշխատություններով և հոդվածներով վեր է հանել Արցախի սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական կյանքը: Հ. Աբրահամյանի աշխատանքները շատ կարևոր են Արցախի և Շուշիի XVIII-XX դարերի պատմության ուսումնասիրման համար:

Մեր աշխատանքի համար մեծ նշանակություն են ունեցել բարեգործական կազմակերպությունների[27] և շուշեցի

---

[25] Տե՛ս Բալայան Վ., Դրվագներ արցախահայության ազատագրական պայքարի և պետականակերտման պատմության, Ստ., 2012: Շուշի. Տեղն ու դերը հայոց քաղաքակրթական համակարգում, Եր. 2017:

[26] Տե՛ս Աբրահամյան Հ., Արցախը 18-19-րդ դարերում, Եր., 2015: Նույնի Շուշիի համայնապատկերը, «Մեսրոպ Մաշտոց» համալսարանի «Լրատու» (գիտական հոդվածների պարբերական ժողովածու), Ստ., 2013:

[27] Տե՛ս Գալստեան Ա., Պատմական համառոտ տեսութիւն Բագուայ Հայոց մարդասիրական ընկերութեան 25-ամեայ գործունէութեան, Բագու, 1891: Լէօ, Երեսնամեակ Հայոց բարեգործական ընկերութեան Կովկասում (1881-1911), Թիֆլիս, 1911: Բեհբուդյան Ս., Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերությունը, ԲՀԱ, 1967, հմ. 1, էջ 228-232: Հակոբյան Ռ., Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերության հիմնադրումը, «Ակունք», Եր., 2013, հմ. 3, էջ 31-41: Միրզոյան Է., Բաքվի Հայ

մանկավարժների[28] գործունեության, Շուշիի դպրոցական կյանքի պատմության[29] վերաբերյալ աշխատությունները:

Շուշիում հրատարակված պարբերական մամուլի պատմության ուսումնասիրության տեսանկյունից կարևոր նշանակություն են ունեցել Ա. Կարինյանի[30], Մ. Մխիթարյանի[31], Ս. Ավագյանի[32], Մ. Ա. Հարությունյանի[33] աշխատությունները:

Ս. Ավագյանը ուսումնասիրել է Շուշիում հրատարակչական գործի սկզբնավորումը, տպագիր օրգանների ստեղծումը, նրանց խաղացած դերը, հրատարակիչների և առանձին հրապարակախոսների աչքի ընկնող գործունեությունը: Տարաբնույթ փաստերի, արխիվային վավերագրերի ու պարբերական մամուլի միջոցով նա ներկայացրել է Արցախի մամուլի ամբողջական պատմությունը: Ս. Ավագյանը նշել է ուսումնասիրողների առջև առկա երկու դժվարություն. «Առաջին՝ չի պահպանվել Շուշու հարուստ արխիվը, և երկրորդ՝ գործ ենք ունեցել մինչխորհրդային շրջանի արխիվային փաստաթղթերի հետ, որոնցից շատերը կա՛մ չեն պահպանվել, կա՛մ էլ գտնվում են

Բարեգործական ընկերության պատմությունից, «Էջմիածին», 2013, հմ. Բ, էջ 77-84

[28] Տե՛ս Էդիլեան Գ., Սեդրակ Մանդինեան, Թիֆլիս, 1916: Դանիելյան Ա., Սեդրակ Մանդինյան, Եր., 1964: Հարությունյան Ն., Առաքել Բահաթրյան, Եր., 1992: Շավարշյան Ս., Բահաթրյանը մանկավարժ, Եր., 1956:

[29] Տե՛ս Լէօ, Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց թեմական հոգևոր դպրոցի (1838-1913), Թիֆլիս, 1914: Գրիգորյան Հ., Հարությունյան Գ., Շուշիի ռեալականը, Եր., 2001: Արցախի դպրոցները հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, Եր., 2005, Շուշիի ռեալական ուսումնարանի հիմնադրման 120-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Ստ., 2001: Арутюнян Г., Просвещения и школа в Шуши как фактор национально-культурного возрождения Восточной Армении:- Շուշիի ֆենոմենը: «Աշխատանքային տետրեր», 2013, հմ. 1-2, էջ 103-119:

[30] Տե՛ս Կարինյան Ա., Ակնարկներ հայ պարբերական մամուլի պատմության, հ. 1-2, Եր., 1956, 1960:

[31] Տե՛ս Մխիթարյան Մ., 19-րդ դարի 2-րդ կեսի արևելահայ պարբերական մամուլի պատմությունից, Եր., 1976:

[32] Տե՛ս Ավագյան Ս., Նյութեր Ղարաբաղի նախասովետական շրջանի մամուլի պատմությունից, Եր., 1969: Ղարաբաղի մամուլի պատմությունը (1828-1920), Եր., 1989:

[33] Տե՛ս Հարությունյան Մ. Ա., Արցախի պարբերական մամուլի պատմությունից: Արցախի պարբերական մամուլի մատենագիտությունը (1874-2009 թթ.), Ստ., 2010: Էջեր Արցախի պարբերական մամուլի պատմագրությունից, «Մեսրոպ Մաշտոց» համալսարանի «Լրատու», (գիտական հոդվածների պարբերական ժողովածու), Ստ., 2010, հմ. 1, էջ 23-33: Արտյունյան Մ., Издательское дело и периодика в Шуши как фактор развития армянской общественно-политической и научной мысли.– Շուշիի ֆենոմենը: «Աշխատանքային տետրեր», 2013, հմ. 1-2, էջ 65-80:

մեզ անհայտ առանձին անձանց մոտ»[34]: Նա միաժամանակ առաջին անգամ կազմել է նաև «Ղարաբաղում լույս տեսած պարբերական մամուլի մատենագիտությունը (1874-1920)»[35]:

Մեր Հարությունյանն իր աշխատության մեջ[36] ներկայացրել է Արցախի պարբերական մամուլի ամբողջական ու ամփոփ պատմությունը սկզբնավորումից մինչև մեր օրերը՝ կազմելով նաև 1874-2009 թթ. Արցախում հրատարակված պարբերական մամուլի մատենագիտությունը:

Այսպիսով՝ Շուշիում բարեգործությանը մասնակցում էին սոցիալական տարբեր խավեր՝ հասարակության մեջ ազդեցիկ դիրք զբաղեցնող ազնվականներ, հոգևորականներ, վաճառականներ, սակայն գաղափարական նախաձեռնությունը հիմնականում պատկանում էր մտավորականությանը: Հատկանշական պետք է համարել բարեգործության բնագավառում շուշեցի հայուհիների ակտիվ դերակատարությունը:

Ավելի քան 100 տարվա հեռավորությունից Շուշիում բարերարների գործունեության գիտական ուսումնասիրության հրատապ անհրաժեշտությունն է զգացվում՝ համապատասխան հետևություններ անելու, նոր քաղաքական, սոցիալական, բարեսիրական ծրագրեր մշակելու համար հիմքեր նախապատրաստելու ու նաև՝ սխալներից խուսափելու առումով: Կարծում ենք, որ մեր ատենախոսությունն իր համեստ ներդրումը կունենա և օգտակար կլինի ինչպես հայության, այնպես էլ Շուշիի մերօրյա վերածնունդին:

Ատենախոսության կառուցվածքը և բովանդակությունը: Աշխատանքը բաղկացած է ներածությունից, երկու գլխից, եզրակացությունից, հավելվածից, օգտագործված սկզբնաղբյուրների և գրականության ցանկից:

Ներածության մեջ ներկայացված են թեմայի արդիականությունը, ատենախոսության գիտական նորույթն ու կիրառական նշանակությունը, նշված են հետազոտության նպատակները և խնդիրները, ժամանակագրական շրջանակները, հիմնահարցի ուսումնասիրվածության աստիճանը: Տրված է օգտագործված գրականության տեսությունը:

---

[34] Ավագյան Ս., Ղարաբաղի մամուլի պատմությունն (1828-1920), էջ 15:
[35] Նույն տեղում, էջ 278-280:
[36] Տե՛ս Հարությունյան Մ. Ա., Արցախի պարբերական մամուլի պատմությունից: Արցախի պարբերական մամուլի մատենագիտությունն (1874-2009 թթ.), Ստ., 2010:

Առաջին գլխում՝ «Բարեգործական ընկերությունների և բարերարների գործունեությունը Շուշի քաղաքի շենացման գործում», լուսաբանվում է բարերարների և բարեգործական ընկերությունների ազգանվեր գործունեությունը Շուշիում սոցիալ-տնտեսական, քաղաքաշինության, եկեղեցաշինության բնագավառներում: Ներկայացվել են նաև հասարակ շուշեցիների կատարած բարեգործությունները:

Ցույց է տրվել, որ Ղարաբաղի միացումը Ռուսաստանին ունեցավ դրական նշանակություն Շուշիի տնտեսական կյանքի զարգացման համար, ինչն էլ ծնունդ տվեց, որ կառուցվեն հասարակական նշանակության շինություններ՝ եկեղեցիներ, որբանոցներ, ճանապարհներ, ջրատարներ, հիվանդանոց և այլն: Այդ բոլորը իրականացվում էին բացառապես բարերարների և բարեգործական ընկերությունների միջոցներով, ու հենց նրանց կողմից շենացած Շուշին դարձավ Անդրկովկասի նշանավոր կենտրոններից մեկը: Շուշիի շենացման գործում անուրանալի ավանդ են ներդրել Թամիրյանցները, Սարուխանյանները, Թառումյանները, Խանդամիրյանցները, Հախումյանները և շատ ուրիշ շուշեցիներ ու բարեգործական ընկերություններ:

Երկրորդ գլուխը՝ «Շուշիի Բարեգործական ընկերությունների և բարերարների կրթամշակութային գործունեությունը», բաղկացած է երկու ենթագլուխներից:

Առաջին ենթագլխում՝ «Շուշեցի բարերարների գործունեությունը կրթական ոլորտում», ներկայացված է շուշեցի բարերարների գործունեությունը կրթական կյանքի տարբեր ոլորտներում:

XIX դարի սոցիալ-տնտեսական տեղաշարժերը որոշակի պայմաններ էին ստեղծում կրթաուսումնական կյանքի զարգացման համար: Նոր տնտեսական հարաբերությունները պահանջ էին դնում ունենալ ուսյալ մասնագետներ: Հայ մեծահարուստները միջոցներ չէին խնայում իրենց զավակներին, ինչպես նաև տաղանդաշատ հայրենակիցներին հայրենի երկրում և արտասահմանում ուսում տալու: Քննարկվող ժամանակահատվածում Շուշիում գործող դպրոցների մեծ մասը պահվում էր մեկենասների միջոցներով:

Քաղաքի՝ մշակույթի բնագավառում ձեռք բերած հաջողությունները արդյունք էին դպրոցական կյանքի կազմակերպման, ինչում անգնահատելի դեր ունեցան հայ առաքելական եկեղեցին և, մասնավորապես, Արցախի թեմի առաջնորդները: Դպրոցների մեծ մասը բացվել էր

եկեղեցիներին կից ու պահվում էր հոգևորականների ջանքերով, ովքեր փորձում էին կրթությունը տարածել Արցախում: Դպրոցական կյանքի աշխուժացման, մշակույթի զարգացման մեջ մեծ դերակատարություն են ունեցել միտրոպոլիտներ Բաղդասար Հասան-Ջալալյանը, Սարգիս արքեպիսկոպոս Ջալալյանը, Զավեն արքեպիսկոպոսը և ուրիշներ:

Երկրորդ ենթագլխում՝ «Բարեգործական ընկերությունների և բարերարների մշակութային գործունեությունը», լուսաբանվում է անհատ բարերարների ու բարեգործական ընկերությունների գործունեությունը մշակույթի ասպարեզում: Այստեղ ցույց է տրվել, որ Շուշիում մշակույթը իր բոլոր ճյուղերով հանդերձ զարգանում էր հիմնականում բարեգործության արդյունքում: Արցախ աշխարհը և արցախցին հնուց հայտնի են եղել և աչքի ընկել ոչ միայն հերոսական ոգով, հանուն ազատության պայքարի կորովով, այլև հոգևոր կյանքի, գրի ու գրականության հանդեպ տածած սիրով, կրթալուսավորչական և հրատարակչական ակտիվ գործունեությամբ: Այդ ամենի կենտրոնը մինչև խորհրդայնացումը եղել է Շուշին:

Մշակութային զարթոնքը՝ դպրոցական ցանցի ընդլայնումը, լուսավորության, գրատպության, պարբերական մամուլի, արվեստի զարգացումը և մշակույթի ականավոր գործիչների մատուցած ծառայությունները, պայմանավորված էր երկրամասի սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական և այլ առանձնահատկություններով: Բնականաբար, տնտեսական ենթակառուցվածքների զարգացումը պետք է հանգեցներ մշակութային զարթոնքին, ինչն առավել մեծ թափ ստացավ ռուսական կայսրության կազմում ընդգրկվելուց հետո:

Հայ ժողովրդի, տվյալ դեպքում արցախահայության, գիտական և մշակութային կյանքը յուրահատուկ է նրանով, որ մանավանդ XIX դարում գիտությունը, տպագրությունը, մշակույթը, արվեստի տարբեր ճյուղեր և այլ բնագավառներ առաջընթաց էին ապրում: Հայ գիտությունն ու մշակույթը, ունենալով հազարամյակի պատմություն, նոր վերելք էին ապրում իրենց ընդգրկումով, բովանդակությամբ և բազմազանությամբ: Այդ տեսակետից հիշատակության արժանի է Շուշին՝ տարածաշրջանում հայ գիտության ու մշակույթի զարգացման կարևորագույն կենտրոններից մեկը, որի մշակութային կյանքի վերելքը գալիս է դարերի խորքից և խտացումն է արցախահայության ստեղծած մշակութային

արժեքների:

Եզրակացությունների մեջ ի մի են բերված ատենախոսության հիմնական եզրահանգումներն ու արդյունքները:

1. Հնուց ի վեր բարեգործությունը եղել է հայոց հոգեկերտվածքի և մտածելակերպի անբաժան մասը և որոշակիորեն բնութագրում է նրա ազգային ինքնատիպությունը: Բարեգործությունը՝ որպես հայոց մտածելակերպի հոգևոր-բարոյական կարևորագույն բաղադրիչներից մեկը, անհրաժեշտ է դիտարկել ու կարևորել ոչ միայն որպես բնակչության սոցիալական առումով առավելապես քիչ ապահովված խավի պաշտպանության գործիք, այլև ընդհանրապես բարոյական դաստիարակության իրական հնարավորություն: Մեր հասարակության մեջ աղքատախնամության և բարեգործության վերաբերյալ շարունակական ակտիվ քննարկումների ու կյանքում դրանց իրականացման արդյունքում ձևավորվում է բարեգործությունն կատարելու գաղափարախոսությունը:

2. Արխիվային նորահայտ փաստաթղթերի հիման վրա միանշանակ հիմնավորել և փաստարկել ենք ինչպես Անդրկովկասում, այնպես էլ հատկապես Արցախում Շուշիի կրթական, սոցիալ-տնտեսական կարևորագույն կենտրոններից մեկը լինելու պարագան:

3. Դպրոցաշինության ասպարեզում ծնունդով շուշեցի բարերարների ազգանվեր գործունեությունն ակնառու վկայում է նրանց հայրենասիրական դիրքորոշումը, ծննդավայր Շուշիում և Արցախում կրթական գործի զարգացման նկատմամբ ունեցած սրտացավ վերաբերմունքը, արցախահայության շրջանում լուսավորության հանրայնացման ուղղությամբ մտահոգությունը:

4. Ներկայացնելով XIX դարի երկրորդ կեսին-XX դարի առաջին քսանամյակին բարերարների եկեղեցաշինական գործունեությունը Շուշիում՝ այդ ամենը դիտարկել ենք հայոց ընդհանուր եկեղեցաշինության և բարեգործության համապատկերում: Միաժամանակ, ըստ արժանվույն կարևորել և գնահատել ենք շուշեցի բարեգործների հայրենանվեր գործունեությունը, որն ակտիվորեն դրսևորվեց հենց իրենց հայրենի քաղաքում եկեղեցիների շինարարությամբ:

5. Անհատ բարերարներից բացի կարևորվում է նաև Շուշիի բարեգործական կազմակերպությունների հայրենաշեն գործունեությունը, որն իր պատմական փորձով և

նպատակասլացությամբ օրինակելի կարող է լինել ներկայիս նման կառույցներին:

6. XIX դարի երկրորդ կեսից սկսած՝ Շուշիի համակողմանի սոցիալ-տնտեսական զարգացումը, մշակութային-լուսավորչական զարթոնքը և բարեգործության վերելքը պայմանավորեցին քաղաքում գրահրատարակչության սկզբնավորումը: Ձևավորվեց նաև պարբերական մամուլ: Լինելով Անդրկովկասի խոշոր կենտրոններից մեկը՝ Շուշիի հայությունը մշտապես տեղյակ էր լինում և հետաքրքրվում ինչպես երկրամասի, այնպես էլ ռուսական կայսրության հասարակական-քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի, բնականաբար, նաև հայության ազգային կյանքի՝ հետաքրքրություն ներկայացնող բոլոր իրադարձությունների մասին: Շուշիում հրատարակված մամուլը ավելի քան կես դարի ընթացքում իրական հնարավորություն ստեղծեց արցախցի մտավորականների համախմբման, ազգային հրատապ թեմաների շուրջ կառուցողական քննարկումների ծավալման ուղղությամբ: Շատ դեպքերում զուտ անձնական-բարեգործական նախաձեռնությամբ, ոչ բավարար նյութական միջոցներով, ցարական դաժան գրաքննության պայմաններում շուշեցի հրատարակիչ-խմբագիրները ձևավորեցին Արցախի հրապարակախոսական սեփական դպրոց՝ իր ավանդույթներով:

7. Շուշիում գրքի և մամուլի հրատարակչական գործի պատմագիտական ուսումնասիրությունը հնարավորություն ընձեռեց հավուր պատշաճի արժևորելու և ներկայացնելու Անդրկովկասում մշակութային կարևորագույն կենտրոններից մեկը եղած քաղաքի ունեցած վճռորոշ դերակատարությունը: Լինելով տարածաշրջանի արդյունաբերական-առևտրական խոշորագույն կենտրոններից մեկը, անտարակույս, Շուշին զբաղեցրել է նաև արևելահայության հոգևոր-մշակութային ու հասարակական-քաղաքական առաջատարի դիրք, ինչը մեծապես պայմանավորված էր նաև գրատպության ասպարեզում շուշեցի բարերարների հայրենանվեր գործունեությամբ:

8. Ատենախոսության ամենագլխավոր եզրակացությունն այն է, որ բարեգործությունը կարևորագույն նախապայմանն է՝ հասարակության բարոյահոգևոր զարթոնքի, բնակչության կարոտյալ խավերի սոցիալ-տնտեսական վիճակի բարելավման, երիտասարդությանը հայրենանվիրության, գթասրտության և մերձավորի նկատմամբ կարեկցանքի ոգով դաստիարակելու տեսանկյունից: Այն միաժամանակ նաև որոշակի

դերակատարություն կարող է ունենալ պետականության ամրապնդման ուղղությամբ: Իսկ այս ամենի համապատկերում՝ շուշեցի բարերարների կերպարը և նվիրվածությունն անշուշտ միանշանակ ուսանելի են:

9. Մեկնակետ ունենալով հետազոտված ժամանակաշրջանը և դիտարկելով արդի վիճակը՝ համոզված կարող ենք փաստել, որ բարեգործությունն ամենևին էլ սոսկ պատմության գիրկն անցած և մոռացության մատնված անցյալ չէ, այլ, ինչպես ներկան է ցույց տալիս, կրկին աշխուժացած և վերակենդանացած հասարակական-ազգային կարևոր երևույթ:

Ատենախոսության հիմնական դրույթները ներկայացված են հեղինակի հետևյալ հրապարակումներում

1. Էջեր Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության՝ Շուշիի տեղական վարչության պատմությունից, «Մեսրոպ Մաշտոց» համալսարանի «Լրատու» (գիտական հոդվածների պարբերական ժողովածու), Երևան, 2014, էջ 76-87:

2. Հայ բարերարների եկեղեցաշինական գործունեությունը Շուշիում 19-րդ դարի երկրորդ կեսին-20-րդ դարի սկզբին, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 2014, էջ 450-458:

3. Բարերարների գործունեությունը Ղարաբաղի հայոց թեմական դպրոցի կայացման գործընթացում, «Պատմություն և մշակույթ», հայագիտական հանդես(գիտական հոդվածների ժողովածու), Երևան, 2015, էջ 268-276:

4. Շուշիի օրիորդաց դպրոցները և հայ բարերարները, «Մեսրոպ Մաշտոց» համալսարանի «Լրատու» (գիտական հոդվածների պարբերական ժողովածու), Երևան, 2015, էջ 106-115:

5. Շուշեցի բարերարների կտակարար գործունեությունը, «Պատմություն և մշակույթ», հայագիտական հանդես(գիտական հոդվածների ժողովածու), Երևան, 2016, էջ 368-373:

6. Գրահրատարակչությունը Շուշիում որպես մշակութային-բարեգործական զարթոնքի ապացույց 19-րդ դարի երկրորդ կեսին-20-րդ դարի սկզբին, «Մեսրոպ Մաշտոց» համալսարանի «Լրատու» (գիտական հոդվածների պարբերական ժողովածու), Երևան, 2016 էջ 120-126:

Арутюнян Вреж Кимович

Деятельность благотворительных организаций и бенефициаров в Шуши во второй половине XIX - начале XX веков

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 “История Армении”.

Защита состоится 14-го ноября, 2017 г. в 14^{00} на заседании специализированного совета по Истории Армении 004 ВАК РА при Институте Истории НАН РА (0019, РА, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4).

РЕЗЮМЕ

Город Шуши, расцвет которого связан с именами известных армянских бенефициаров и благотворительных организаций, играл большую роль в социально-экономической, образовательной, культурной жизни Арцахавторой половины XIX и начала XX веков.

Диссертация состоит из введения, двух глав, заключения, приложения, и списка использованных источников и литературы.

В первой главе “Деятельность благотворительных организаций и бенефициаров в деле благоустройства города Шуши” освещается патриотическая деятельность бенефициаров и благотворительных организаций в социально-экономической, градостроительной и церквестроительной сферах Шуши. Также представлена благотворительность простыхщушинцев.

Показано, что присоединение Карабаха к России имело положительное значение для развития экономической жизни Шуши, что и послужило стимулом для строительства зданий общественного назначения – церквей, приютов, дорог, водоводов, больниц и т.д. Все это осуществлялось исключительно на средства бенефициаров и благотворительных организаций, и именно ими благоустроенный Шуши стал одним из знаменитых центров Закавказья. В дело благоустройства Шуши неоценимый вклад внесли Тамирянцы, Саруханяны, Тарумяны, Хандамирянцы, Ахумяны и многие другие шушинцы и благотворительные организации.

Вторая глава “Культурно-образовательная деятельность бенефициаров и благотворительных организаций Шуши” состоит из двух параграфов.

В первом параграфе “Деятельность бенефициаров-шушинцев в образовательной сфере” представлена деятельность бенефициаров-шушинцев в различных сферах образовательной жизни.

Социально-экономические сдвиги XIX века создавали определенные условия для развития учебно-образовательной жизни. Новые экономические отношения создавали необходимость образованных специалистов.богатые армяне не жалели средств на отечественное и заграничное образование как для своих детей, так и для талантливых соотечественников. В рассматриваемый период большая часть школ, действующих вШуши, содержалась на средства меценатов.

Успехи, достигнутые в культурной сфере города, являлись результатом организации школьной жизни, где неоценимую роль сыграли армянская апостольская церковь и, в частности, главы Арцахской епархии. Большая часть школ открывалась при церквях и содержалась усилиями священнослужителей, которые стремились распространить образование в Арцахе. В деле оживления школьной жизни, развития культуры большую роль сыграли митрополиты Багдасар Хасан-Джалалян, архиепископ Саркис Джалалян, архиепископ Завен и другие.

Во втором параграфе “ Культурная деятельность благотворительных организаций и бенефициаров” освещается деятельность частных бенефициаров и благотворительных организаций в сфере культуры. Здесь показано, что все отрасли культуры вШуши, в основном, развивались в результате благотворительности. Арцах и арцахец издревле известны не только геройским духом, храбростью во имя освободительной борьбы, но и любовью к духовной жизни, письму и литературе, образовательно-просветительской и издательской деятельностью. Центром всего перечисленного в досоветский период являлся Шуши.

Культурный расцвет, а именно: расширение сети школ, развитие просвещения, книгопечатания, периодической прессы, искусства и услуги, оказанные известными деятелями культуры, были обусловлены социально-экономическими, политическими и другими особенностями региона. Естественно, развитие хозяйственных подструктур должно было провести к культурному пробуждению, получившему еще больший размах после вхождения в состав Российской империи.

Научная и культурная жизнь армянского народа, в данном случае, армян Арцаха, уникальна тем, что, особенно в XIX веке, в науке, издательстве, культуре, различных областях искусства и других сферах наблюдался значительных прогресс. Армянская наука и культура, имея тысячелетнюю историю, переживали в своем охвате, содержании и разнообразии новый подъем. С этой точки зрения заслуживает упоминания Шуши – один из важнейших центров развития армянской науки и культуры в регионе, восход культурной жизни которого имеет вековую историю и является сосредоточением культурных ценностей, созданных армянами Арцаха.

Harutyunyan Vrezh K.

The activity of charity organizations and beneficiaries in Shushi in the second half of XIX - early XX centuries

Dissertation for the degree of the of Doctor of History on the specialization of “History of Armenia” 07.00.01.

The defense of the dissertation will be held on November 14, 2017, 14^{00} at the session of the Specialized Council 004 on Armenian History of SQC RA by the Institute of History of the National Academy of Sciences of RA (0019, RA, Yerevan, Marshal Baghramyan Ave. 24/4).

SUMMARY

The city of Shushi, the rise of which is associated with the names of famous Armenian beneficiaries and charitable organizations, played a great role in the socio-economic, educational and cultural life of Artsakh in the second half of XIX and early XX centuries.

The thesis consists of introduction, two chapters, conclusion, appendices, and the list of used sources and literature.

In the **first Chapter** “the Activity of charity organizations and beneficiaries in the improvement of Shushi,” highlights a patriotic activity of the beneficiaries and charitable organizations in the socio-economic, urban planning and church-building spheres of Shushi. The charity of simple residents is also presented.

It is shown that the joining of Karabakh to Russia had a positive impact on the economic life of Shushi, which was the impetus for the construction of buildings of social importance – churches, shelters, roads, water lines, hospitals, etc. All this was carried out exclusively by the beneficiaries and charitable organizations, and it is due to them that the well-maintained landscaped Shushi became one of the famous centers of the Transcaucasia. The Tamiryants, the Sarukhanyan, the Tarumyan, the Khandamiryan, the Akhumyan as well as other citizens and charitable organizations made an invaluable contribution to the Shushi improvement process.

The **second Chapter** “The Cultural-Educational Activity of the Shushi Beneficiaries and Charitable Organizations” consists of two paragraphs.

In the **first paragraph** “The Activity of the ShushiBeneficiaries in Educational Sphere” presents the activities of the Shushi beneficiaries in different areas of educational life.

Socio-economic shifts of the nineteenth century created certain conditions for the development of educational life. New economic relations created a need for educated professionals. Rich Armenians spared no expense on domestic and foreign education for their children and for talented compatriots. During the period under review, most of the schools operating in Shushi, were kept at the expense of beneficiaries.

The successes in the city cultural sphere were the result of the organization, where the invaluable role was played by the Armenian Apostolic Church and, in particular, by the head of the Artsakh diocese. Most of the schools were opened at churches and kept by the efforts of the clergy, who sought to spread education in Artsakh. As to the issue of school life recovery and the development of culture the names of Metropolitan BaghdasarHasan-Jalalyan, Archbishop SargisJalalyan, Archbishop Zaven and others should be mentioned.

The second paragraph “The Cultural Activity of Charitable Organizations and Beneficiaries” covers the activities of private beneficiary and charitable organizations in the sphere of culture. It is shown that all sectors of Shushiculture were mainly developing as a result of charity. It's been known since ancient times thatArtsakh and the Artsakhi people posess not only the heroic spirit, courage for the sake of the struggle for liberation, but also love for the spiritual life, writing and literature, education and publishing. The Center of all the above during the pre-Soviet period was Shushi.

The cultural blossom, namely: the expansion of the schools network, education, book publishing, periodicals, art and the services performed by famous cultural figures were due to socio-economic, political and other peculiarities of the region. It is obvious that the development of economic substructures should have brought to the cultural revival that received even greater scope after being merged in the Russian Empire.

The scientific and cultural life of the Armenian people, in this particular case, the Armenians of Artsakh is unique in the way, that particularly in the nineteenth century, science, publishing, culture, and various fields of art and other spheres haveenjoyed a significant progress. Armenian science and culture, having a thousand-year history, have experienced a new growth in coverage, content and diversity. From this point of view, Shushideserves mentioning being one of the most important centers of development of Armenian science and culture in the region, which sunrise of cultural lifehas centuries of history and is a cluster of cultural values, created by Armenians of Artsakh.